

hævet lykkedes det ikke, og de kunne heller ikke undværes. Først i det 18. århundrede nåede regeringen efterhånden at få magt over lavene, som det viste sig i den omfattende forordning af 1800, der står som et beskedent side-stykke til de forudgående landboreformer. Inger Dübeck har indgående skildret denne fase af håndværkets historie, hvor det blev ført ud af den halvt middelalderlige tilstand, det havde befundet sig i. Ikke desto mindre blev mange traditioner bevaret, når de ikke direkte var forbudt i forordningen. Hermed giver værket nutidens syn på, hvordan denne del af samfundet har udviklet sig.

Illustrationerne er mange og omhyggeligt valgte, men der savnes undertiden oplysninger om sagernes nuværende hjemsted, og i et arbejde, der er så fyldt med stof som dette, kan fejl ikke undgås. Som et eksempel kan nævnes billedet af Odense smedes segl i første bind, der viser årstallet 1446. Seglet må være meget yngre, da der ikke kendes noget vidnesbyrd om lavets eksistens på dette tidspunkt, og dets omskrift er med latinske versalier, der umuligt kan have været brugt i 1446. Allerede C. Nyrop har været opmærksom på den urigtige tidsfæstelse uden dog at anføre grunde herfor, men i Odense smedelavs festskrift fra 1946 godkendes den fejlagtige datering. Det er muligt, at det er fra samme tid som et segl fra smedelavet med indskriften: Menige lav, og som har været brugt 1584, og at året 1446 er hentet fra et eller andet aktstykke, der dengang var ejet af lavet og senere forsvundet. Et par ord om seglets virkelige alder ville have været på sin plads.

Det store værk viser, fra hvor mange nye synspunkter håndværkets historie kan ses, og med rette har en række fonds og banker støttet udgivelsen, der næppe kunne have været sket uden

denne hjælp. Der er imidlertid stadig brug for ny forskning i emnet. Det vil være af stor værdi, om alle lavsskråer og aktstykker om oprettelse af lav m.m. kunne udgives i en samlet udgave, og der mangler også en behandling af lavenes velkomster. I Norge er det sidste allerede sket. Meget andet kunne anføres, som melder sig ved gennemlæsningen af værket, der også har betydning ved at tilskynde til fornyet arbejde med håndværkets historie.

Helge Søgaard

Anne Margrethe Berg, Lis Frost og Anne Olsen (red.): *Kvindfolk. En danmarkshistorie fra 1600 til 1980. Bind 1. 1600-1900.* (Gyldendal, 1984). 391 s., ill.

»Kvindfolk« prætenderer at være kvindernes Danmarkshistorie. Den er skrevet af kvinder (ca. 25), den handler om kvinder og synes først og fremmest skrevet for kvinder. Bind I er opdelt i to perioder omfattende henholdsvis tiden fra ca. 1600-1800 og tiden fra 1800-1900. Kvinderne i middelalderen må således stadig vente på deres historie. Otte af de 25 forfattere oplyses at have historie som fag, tre har kunsthistorie, mens en del af resten repræsenterer fag som dansk, psykologi, samfundsfag og jura. Allerede forfatterlisten viser, at man ikke skal vente i alle henseender at finde en bog, der bygger på almindelige historieforskningsprincipper. Hovedparten af forfatterne til bind I er dog, som det ses, historikere. Det retshistoriske afsnit om »Kvindfolk og løstighed«, en titel hentet fra Beth Grothe Niensens bog, er skrevet af tre jurister.

Forfatterteamet bekender sig i indledningen som hørende til den nye kvindebevægelse, og det har været målet at opsøge kvindebevægelsens egne

forudsætninger, nemlig »mødrenes, bedstemødrenes og tip-tip-oldemødrenes liv«. Man vil vise, hvordan kvinder har levet, og hvordan de har klaret sig på trods af undertrykkelsen.

Det er en historie om kvinders dagligliv i Danmark uden megen hensyntagen til de ydre, mere skelsættende begivenheder. Vi får ikke meget at vide om, hvilken indflydelse de mange krige, økonomiske opsving og nedture, ændrede politiske forhold, enevældens indførelse etc. måtte have haft for kvinderne i Danmark eller dog for grupper af kvinder. Vi har faktisk ikke meget at hæfte de mange levende skildringer op på. Ofte ved man ikke, om en beskrivelse vedrører det ene eller det andet århundrede. Og det synes netop at være hensigten at vise, at kvinders liv har været ensformigt og kedeligt, med arbejde, fødsler, børneopdragelse, kamp for det daglige brød, slid og slæb.

Redaktionen kalder bogen en beretning om tilstande og gradvise ændringer. Det kunne lyde afskrækkende ensformigt. Men det er bogen ikke. Den er velskrevet, engageret, veldisponeret ud fra sine egne forudsætninger og understøttet med mange illustrationer, 362 i alt fordelt på bogens 391 sider.

En sammenredigering af de enkelte forfatteres afsnit med krydshenvisninger eller anden form for hjælp til den ofte lidt tvivlrådige læser har redaktionen afstået fra. Det betyder, at læseren selv må tage kritisk stilling til de ikke så sjældne tilfælde, hvor de enkelte bidrag ikke blot lapper ind over hinanden, men også fremfører modstridende oplysninger om samme sagsforhold. Det havde nok været en fordel, om forfatterne havde udvekslet manuskripter på forhånd og i nogen grad havde diskutert sig frem til et mere fælles fodslag.

Efter indledningen følger 5 afsnit til

belysning af den ældre periode og 6 til belysning af den yngre. Ingen af forfatterne til de enkelte afsnit føler sig dog særlig forpligtet til at holde sig inden for de af redaktionen fastsatte tidsrammer.

I det følgende vil jeg gå lidt nærmere ind på de enkelte afsnit. Historikeren *Anne Margrethe Berg* lader i sit afsnit om »Hekse, kloge koner og jordemødre« ikke den traditionelle læser helt uden pejlemærker i den almene historiske baggrund. Vi får kendskab til reformationstidens opfattelse, Christian IV's lovgivning, enevældens indførelse og dens embedsmænds holdning til disse foreteelser, uddannelsen af jordemødre m.m. Fremstillingen forekommer solidt funderet på relevant litteratur, den er læseværdig og fornuftig afgrænset, selv om forfatteren ligesom en del af de andre åbenbart ser stort på årstallet 1800 som overgrænse. Ikke blot 1890erne, men også 1960erne inddrages.

Historikeren og etnografen *Marianne Groth Bruuns* afsnit om kvindernes hverdag på landet tager op det vigtige spørgsmål, hvad det økonomiske og styingsmæssige fællesskab mellem landsbyfolkene betød for kvinderne. Stylingen af landsbysamfundet var jo mændenes sag, og mange historikere har hidtil kun interesseret sig for mændene i landsbysamfundet. Når hun (s. 59) taler om, at »bønderne sad på bytinget«, har hun dog næppe ment, at bønder deltog i købstædernes retsafgørelser. Hun har nok tænkt på herredstinget.

Kvindernes betydning for fællesskabet, deres frihed eller mangel på samme til at vælge eget opholdssted og arbejde optager en ret stor del af afsnittet. Man får indtryk af, at mobiliteten blandt kvinder var meget ringe, at de højst flyttede fra en landsby til en anden inden for samme lokalområde (s.

60), og at de få, som drog længere væk, rejste til Holsten eller Holland (s. 62). Her havde det nok været en fordel, om forfatteren havde konfereret med f.eks. afsnittet om »Qvindfolk og løsagtighed«, hvor det (s. 172) siges om København, at tilvandringen i 1700-tallet var »meget voldsom«, og at »kvinderne udgjorde en stor del af tilvandrerne. Der var ofte tale om unge piger, som kom til byen for at søge tjeneste hos det velhavende borgerskab«.

I afsnittet »Kvinder og børn« har historikerne *Hanne Muchtisch* og *Inge Nielsen* især behandlet barselskonernes forhold, hvordan pasningen af spædbørn foregik, amning ved hjælp af fremmede ammer og børnenes videre opdragelse til voksenlivet. Vi får mange interessante oplysninger om abortfremkaldende midler, om børnedødelighed, om skiftinger og anden overtro. Når det (s. 109) postuleres, at der måtte gælde strengere straffe for tyende i et samfund, hvor der hverken var formel eller reel lighed for loven, savnes nærmere dokumentation. Selvfølgelig kunne en særlig status eller et særligt ansvar begrunde højere straf. Men i f.eks. reglerne om tyvsstraffen sondredes ikke imellem, om man var tyende, bonde eller borger. Her var straffen typisk afhængig af, om der var tale om førstegangsforseelser eller gentagelser samt af det stjåltes værdi. Også her kunne forfatterne have haft glæde af at læse afsnittet »qvindfolk og løsagtighed«, hvor der (s. 162) tales om lovens beskyttelse selv »imod skøgen og berygtede fruentimmer«, når det drejede sig om andre former for forseelser.

Om ordsproget »enhver sin egen lykkes smed« siges det (s. 113), at det ikke ville give megen mening for datidens mennesker. Men ordsproget hidrører i denne version fra Peder Laale, der ikke var uden forbindelse med menigmænds måde at tænke på. Mon ikke

det har sagt datidens folk lige så meget som nutidens? Lykke er et begreb, der også beskriver en indre psykisk oplevelse, ikke blot en materiel velstand.

Børn antages efter forfatterne at kunne brødføde sig selv i 6-7 års alderen. Forfatterne bygger denne opfattelse på en forordning fra 1770 om den kgl. Opfostringsstiftelse. At der imidlertid i andre relationer har været andre aldersgrænser, kunne de have erfaret ved at se i afsnittet om »Qvindfolk og løsagtighed«, hvor en forordning fra 1763, der i øvrigt skyldes Henrik Stamps indsats, satte grænsen for faderens underholdspligt over for det uægte barn til 10 år.

Marianne Groth Bruun står også bag afsnittet om »Genstridige kvindfolk«, et kort og ganske morsomt afsnit, der viser, at selvom kvinder normalt måtte affinde sig med at blive gift med den, deres forældre eller slægtninge havde bestemt dem til, kunne det dog i 1700-tallet lykkes at få ophævet en troløvelse, hvis pigen ikke ville opfylde sin ægteskabspligt over for den mand, hun havde fået påtvunget. Når det (s. 138) siges, at troløvelsen indtil 1799 var et tvungent led i almuebefolkningens ægteskabsritual, kan det let misforstås. Troløvelsen var en retlig gyldighedsbetingelse for ægteskabets indgåelse, mens vielsen i kirken snarere havde karakter af et kirkeligt ritual. Indtil 1799 krævede den kirkelige lovgivning vel kirkelig vielse oven på troløvelsen, men efter den verdslige lovgivning var troløvelsen tilstrækkelig.

Det flere gange omtalte afsnit »Qvindfolk og løsagtighed« er alt i alt et godt stykke retshistorisk arbejde fra de tre jurister *Lisbeth Ehlers*, *Lis Frost* og *Gjørrild Jacoby*. Forfatternes hovedinteresse er viet de ugifte kvinder, som fik børn, skøgerne, straffen for lejemål, for fødsel i dølgsmål samt voldtægt. En svaghed er det brud med de

fastsatte tidsgrænser, som f.eks. gøres i underafsnittet »Seksualitet og børneavl. Anno 1982«. Her omtales retten til gratis abort efter 1973 og børnekommissionens arbejde og ideer om længere barselsorlov m.v. Her er ikke længere tale om retshistorie. Vi befinder os snarere på et retspolitisk, for ikke at sige moralsk plan, hvor nutidens kvinder får gode råd om at holde fast ved retten til abort (s. 158). Både dette afsnit og afsnittet om »lovbeskyttet prostitution« hører egentlig hjemme i bind 2, og det samme gælder de følgende 3 underafsnit.

Når det (s. 155) hævdes, at opholdet i jordemoderhuset fra 1750 var gratis, og at dette skulle skyldes, dels at huset havde et dårligt ry, dels at behandlingen ikke alene skulle være uordentlig, men også hård og voldsom, er dertil at svare, at den gratis behandling var hjemlet i Frederik V's reskript af 13. marts 1750 af hensyn til uformuende kvinder. Udgifterne skulle i stedet betales af Konventshuset. I 1750 fødtes 28 børn i huset, i 1757 189 børn, og i 1756 var tallet oppe på 367, hvilket ikke tyder på et dårligt ry. Der er ikke hidtil i forskningen fremført dokumentation for rigtigheden af påstanden om et dårligt ry. Heller ikke forfatterne fremfører nogen dokumentation. Se nærmere Beth Grothe Nielsen i den bog, der har givet navn til nærværende afsnit, s. 160-61.

I underafsnittet »København og de kvindelige tilvandrere« omtales ultrakort (ca. 3-4 linier) enkelte af de muligheder, som kvinder havde til at drive erhverv i et bysamfund. I al beskedenhed kan jeg her henvise til min disputats »Købekoner og konkurrence« fra 1978, som forfatterne ikke synes at kende, men hvori de kunne have hentet mange oplysninger om næringsdrivende kvinder.

Andet hovedafsnit, perioden fra ca.

1800-1900 indledes med et afsnit skrevet af cand. phil. i dansk *Susanne Knudsen*, »Fra tyende til ung pige i huset«. Her beskrives tjenestepigens forhold i dagligdag og fest, som medlem af familien, hendes uddannelse og sluttelige organisering under betegnelsen husassistent.

Afsnittet »Borgerskabets kvinder« er skrevet af *Ingeborg Bach*, *Inger Marie Dyrberg* og *Mette Ringsted*, der alle har en akademisk grad i faget dansk. De koncentrerer sig om borgerlige kvinders forhold til familien, deres barndom og ungdom, uddannelse og funktioner som hustru og moder samt deres forhold til tyendet. Underafsnittet »Oprør« fortæller dels om enkeltstående kvinders oprør (f.eks. Mathilde Fibiger, Camille Collett og Amalie Skram), dels om stiftelsen af Dansk Kvindesamfund, der dog ikke var udpræget revolutionært. En del af oprøret var ikke kvindernes eget, men skyldtes fremsynede mænd som Georg Brandes, Henrik Ibsen og Bjørnstjerne Bjørnson. Også på det retlige område var det i øvrigt fremragende mænd som Hørup, der påtog sig at drive en del af kvindernes oprør igennem.

En sikkert rammende, men også svi-dende kritik af den borgerlig kvindes passivitet og lathed har jeg fundet i et brev fra Georg Brandes til fru Hauch. Han beklager, at der »er så faa Kræfter i Landet, og de vi har, gaer altid til spilde. Hvorfor har endnu i Danmark ei een Kvinde fordret at ville tage Studentereksamen, hvorfor er ei een bleven Læge, ei een engang bleven Tandlæge, mens alene 55 Russerinder nu studerer Medicin i Zürich og gjør Opsigt ved deres Dygtighed. Der er mere end 1000 kvindelige Læger i New York, mens vore gamle Jomfruer raadne op og kjæle for Mopper ...« (anmelderens privateje).

Nathalie Zahle og hendes store ind-

sats får både her og i afsnittet længere fremme »Lærerinde eller sygeplejerske« en fyldig omtale. Side 251-52 nævnes Chresten Bergs datter, Nanna Berg, der som den første tog den korte exam.jur. og forgæves forsøgte at blive sagfører med møderet. Det siges, at sagen fandt sin afgørelse ved Hof- og Stadsretten, derved at hun nægtedes adgang til at møde i retten som sagførerfuldmægtig. Men sagen blev også prøvet ved Højesteret. Højesteret fulgte Landsover- samt Hof- og Stadsretten, men med dissens. Således udtalte Christian S. Klein: »Det er naturligt at admittere Kvinderne til Examen, og ikke lade Vedk. have Gavn af, at de have erhvervet sig Kundskaberne ...«

Den første kvinde, som fik adgang til at virke som sagfører, var Henny Sophie Petersen, senere gift med overretssagfører og i een menneskealder universitetslærer O.K. Magnussen. Hun havde aflagt den fuldstændige juridiske eksamen i 1905. På foranledning af Alberti stadfæstedes et tillæg til sagførerloven af 1868, hvorefter kvindelige jurister for fremtiden fik adgang til at møde i retten. Til belysning heraf må jeg atter henvise til en artikel, som jeg har skrevet, »Lærde damer, kvindelige akademikere og kvindelige jurister« i Festskrift i anledning af 100-året for kvinders adgang til juridisk embedseksamen, Jura og Kvinder, der udkom i 1975.

Afsnittet »Omsorg for børn – om moderskab« er skrevet af cand.psych. *Merete Ipsen*. Det fortæller om moderfølelser, den gode og onde moder, ammer, sygdom og børnedødelighed samt fremvæksten af princippet de tre R'er »ro, renlighed og regelmæssighed«. Vi får et billede af den blide, kærlige altopofrende moder og hustru, ja vi får så meget, at man må tro, at datidens skribenter havde et ganske andet billede af

dagligdagens normale mor som et levende menneske med aggressioner og temperament.

Når der (s. 288) tales om mængden af faldne, ugifte kvinder og deres uægte børn, får man indtryk af, at forfatteren ser bort fra den modifikation af det sørgelige billede, som ligger i visse samlivsforhold, der i slutningen af forrige århundrede var meget udbredt blandt arbejder- og daglejerklassen. Man levede nemlig ofte »papirløst« sammen i årevis og fik mange børn; selv om børnene officielt måtte registreres som uægte, levede de dog under familiemæssige forhold. Det føles ude af trit med beretningen om de ulykkelige ugifte mødre, når dette afsnit afsluttes med en begejstret hyldning af Inger Merete Nordentoft, en veluddannet og selvstændig kvinde, der i 1940'erne valgte at fortie, hvem faderen var til hendes barn. Hendes handling var begyndelsen på den nye kvindekamp og har ikke meget tilfælles med 1700- 1800-tallets fattige og uvildende kvinder, som bestemt ikke valgte deres situation, som en protest imod samfundet.

»Tidens malende kvinder« er et både sagligt og velskrevet afsnit, hvori de to kunsthistorikere *Mona Jensen og Birthe Møller Nielsen* redegør for de kvindelige kunstnere og deres vilkår. Illustrationerne til dette afsnit er velgørende relevante, og billedteksterne opfylder læserens forventning om at få flere og andre faktiske oplysninger, end der i øvrigt fremgår af selve teksten. Forfatterne må selv have haft en finger med i spillet og ikke overladt arbejdet til billedredaktionen.

Historikerne *Susanne Larsen og Birte Maj Tønsberg* giver i »Lærerinde eller sygeplejerske« et rids af de nye uddannelsesmuligheder for borgerskabets døtre, især dem, der ikke havde held på ægteskabsmarkedet. Nathalie

Zahles skoleimperium med barneskole, højere pigeskole samt privatlærerindeseminarium får en velfortjent, indgående omtale. Den begyndende ligelønsproblematik, tidligere faglige konflikter og organisering er også blandt de emner, som behandles. Måske kunne man have ønsket at høre lidt mere om baggrunden for ligelønsprincippets indførelse for statens embedsmænd. Hvad drøftede man på Rigsdagen, hvilke meninger kom til orde i pressen, gik sagen igennem uden modstand etc?

Betydningen af højskolebevægelsen for kvinders uddannelse og selvfølelse beskrives af cand. phil. i dansk *Susanne Knudsen*. Vi stifter bekendtskab med fremtrædende højskolekvinder eller -mødre som Ingeborg Appel og Nanna Bojsen Jensen.

Trods bogens uensartethed i både indhold og kvalitet kan man nok betegne »Kvindfolk« som en kvindernes historie. Men danmarkshistorie er ikke den rette betegnelse. Hovedparten af indholdet kunne lige så vel gælde kvinder andre steder i Norden eller i Europa. Der er meget lidt specifikt dansk i disse beretninger, som i vidt omfang bringes uden megen almen historisk forankring.

Som indledningsvis nævnt er bogen gennemillustreret, hvad der gør den meget levende. Billedredaktionen er foretaget af stud.mag. i folkemindevidenskab *Karin Lützen*. Man kan blade i bogen med fornøjelse som i en billedbog. Men hvis man læser billedteksterne, vil man iblandt undre sig. En billedtekst bør både informere om det viste billede, og gerne fortælle lidt mere om baggrunden for det eller de personer, der er afbilledet. Men der bør være grænser for, hvilke uvedkommende forhold, man kan indflette. Det virker irriterende, når billedteksten bruges til

kvindepolitisk propaganda og uhistoriske påstande.

At der iblandt bringes illustrationer fra et helt andet århundrede end det, billedteksten vedrører, kan forsvares, hvis de i øvrigt er relevante. Men det kan virke misvisende (f.eks. s. 22), når nogle stik fra 1700-tallet skal illustrere Peder Palladius' ord fra 1500-tallet.

S. 23 vises et landskabsmaleri fra 1882-83 som illustration til en tekst om trolddomsanklager. På samme måde får (s. 164) et landskabsmaleri af Carl Bloch fra 1883 følgende tekst: »Det dystre landskab fremkalder angsten for voldtægt hos mange kvinder. Men hvis mænd havde udgangsforbud efter mørkets frembrud, ville kvinder trygt kunne færdes ude«. En lignende udlægning medgives et situationsbillede på side 165. Og s. 166 får en følsom skitse, tegnet af Nicolai Abildgaard, forestillende hans unge gravide hustru følgende kommentar: »Klagede kvinden først over voldtægten efter at have opdaget, at den havde medført graviditet, stod hun ikke til troende«. Jeg vidste ikke, at Abildgaard var så slem, selv om der siges meget om ham. Samme fantasiudfoldelse anvendes i billedsteksten til et dejligt stik af en hvilende pige (s. 184), om hvem det hedder, »at hun var bleven en falden kvinde inden hun rejste sig op igen. Ingen ærbare kvinder ligger alene i naturen – dengang som nu.«

Eksemplerne er legio, fantasien lavt-flyvende. Det er derfor velgørende at læse billedteksterne til de sidste tre afsnit i bogen. De er saglige, oplysende, interessevækkende uden at være markedskrigerisk politiserende.

Bogen er forsynet med noter til de enkelte afsnit, litteraturoversigter, billedliste samt en kunstnerliste.

Inger Dübeck